

Fekete Csaba

Debrecen és az orgona — I.

Több korszak ízlésével, eszményeivel viaskodik, aki a debreceni református Nagytemplom orgonájának történetében megérti igyekszik 1838, 1868, 1969 és 1996

Fekete Csaba református lelkész a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) tudományos főmunkatársa, a ReZeM elnöke.

fordulópontjain a kisorgona (hátpozitív¹) metamorfózisát. Nem a teljes orgona építéstörténetét és liturgikai szempontú minősítését, hanem a hátpozitív meglétét, eltűnését és a mindenkor pozitív milyenségét közelíti meg ez az áttekintés; ezáltal hangsúlyozva azokat a kérdéseket, amelyek rövid történeti áttekintésben, netalán a regiszternevek közlésére szorítkozva, soha nem fogalmazódnak meg. A magyarországi protestánsok orgonáról és liturgiáról alkotott felfogása ugyanis egyrészt módosult e fordulópontokon, másrészt ennek tudatosítása és a háttérben meghúzódó különféle érdekek, követelmények szemasziológiája és szintaktikája nem olyan problémakör, amelyet megvilágíthatnánk szokványos méltatással s a diszpozíció közléséhez társított néhány szakmai adattal (például haladványokkal). Természetesen a teljes orgona történetének komplex összegzése a távlati cél,² ennek előmunkálataként azonban külön elemezhető folyamatalkotó tényezők kínálnak módot arra, hogy az orgonamű egésze érdekében egy kitüntetett résszel foglalkozzunk; azért, hogy a majdnem mindenkor mellőzött tágabb horizontot is föl-vázzoljuk. Ez pedig a protestáns orgonakorál liturgikus művészetének koronkénti módosulása (és elenyészése). Ennek egyik hordozója a hátpozitív — avagy egyházzenei funkciójának örököséként az orgona egy másik műve. Cégerként figyelmeztet, hogy míg manapság ösztönösen redőnyművet vár az orgonás és ajánl az orgonépítő, addig századokon át az orgonakarzat korlátjába épített pozitív volt az éppen ennyire feltétlen reflex.

¹ A hátpozitív (Rückpositiv) eredetileg a játszószekrényes nagyorgona karzattmellvédbe állított kisebb párját, pozitívját jelölte, mely így az organista háta mögött helyezkedett el. Azon hangszerek hasonló elhelyezésű pozitívumát, melyeknek játszóberendezését másként, például önálló, a templom felé forduló játszóasztalként készítették el, vagy a billentyűzetet a mellvédbe állított pozitív hátfalába építették be, a német szakirodalom külön szóval, „Brüstungspositiv”-ként (magyarul: mellvédpozitív) jelöli. A cikkben a „hátpozitív” kifejezést mindkét értelemben használjuk.

² Vö. Pour László: „A Debreceni Református Nagytemplom orgonájának története és újjáépítésének szempontjai”, *Zsoltár* IV (1997) 3. szám, 14–16. Történeti visszatekintését Musza alább többször idézett munkájából vette, vö. Musza Ferenc: *A debreceni Nagytemplom százéves orgonája*. Debrecen 1934. 32. [2.]; a későbbiekben Musza + lapszám rövidítéssel hivatkozom rá.

Liszt Ferenc gyalog akarta bejárni ismeretlen szülőföldjét az 1838. év tavaszán. Ekkor már Debrecenben (két évtizedes kezdeményezés és gyűjtés után) épülfélben volt a Nagytemplom orgonája. E hangszerhez nem fűződött olyan cél, hogy a gyülekezet és a lelkészi kar elfeledett szertartási sajátosságokat ismét birtokba vegyen s egyházzenei kincseket meghonosítson. Református orgona építéséhez azonban jócskán módosulnia kellett a szemléletnek, s ez honi zeneéletünk függvénye. A XIX. század első évében maga Haydn vezényelte a *Teremtést* Pesten. Nyilvános hangversenyeken Beethoven is vendégművész volt hazánkban, bár messze jártunk attól, amit a Filharmóniai Társulat működése jelentett Londonban 1819 óta. Bécsben pedig 1813-tól orgonakoncertet is rendeztek alkalmas templomi orgonákon, olyan hangszeren, amelyről alább még szó esik, s amelyek eredetileg merőben liturgikus használatra készültek. Am udvari és székesegyházi magánzenekarok mellett a polgári közönségnek muzsikáló zenésztársulatot, egyletet hazánkban is találunk. Pesten és több vidéki városban. Korabeli folyóiratok zenei újdonságokat is közvetítettek Debrecenbe. Nemzeti operánk, a *Béla futása*, Debrecenben is sikert aratott. Ilyen példák közvetve mind hatottak a művelt reformátusok vélekedésére.

Olvasták például Mátray Gábor zenei írásait és tudósításait, így azt, hogy 1827-ben Kováts István megépítette Hódmezővásárhelyen a római katolikusok orgonáját³ — három évvel később a reformátusokét is tőle rendelték meg. Azon történeti visszapillantás gondolkodtatta meg őket, hogy „Az Orgonát Bethlen Gábor Erdély Fejedelme hozta be a Reformata templomokba a XVII. Század első negyedében.”⁴ Önértékelésükre hatott, hogy „A honi 1400–1500 Refor. Ecclesia közül még alig van 30-nak orgonája.”⁵ Szintén, hogy „A Protestans felekezetek is, lassanként mintegy jure postliminii befogadják az orgonát, melly mellett, kivált a Reformatus atyafiak, szép Magyar énekszóval mondják zsoltáraikat.”⁶ Természetesen legendák és történeti tévedések is terjedtek, így például ez: „Bach, híres Muzsikus Pozsonban, vallásbeli szabadságot keresvén kivándorlott Németországba, s őse lett több mint 50 nevezetes hangművészeknek, kik közül többen tudományok s nagy mesterségű, kivált orgonára tett muzsika darabjaik által nagy hírt s nevet szerének magoknak; azok közül nevezetesebbek: János Sebestyén †1750. a Szász Választó[fejedelem] udvari Compositora, hasonlíthatatlan Orgonista, nagy mester a pedálon ...”⁷ Gyülekezetekben, presbitériumokban nem az orgonaellenesek voltak immár többségben. Éppen ezért az orgona liturgikus visszafogadásának nem merő egyházzenei

³ *Tudományos Gyűjtemény*, Hazai Tudósítások. 1827. Újra közölte a *Magyar Hírmondó* című sorozat, azaz Mátray Gábor: *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*. Válogatta, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Gábry György. Budapest 1984. 191.

⁴ *Tudományos Gyűjtemény* 1829. = *Magyar Hírmondó* 185. — Bethlen valóban kért orgonaépítőt Lőcséről; a reformátusok küiküllővári zsinatának végzéseiivel együtt erre a tényre elég gyakran hivatkoznak utánajárás nélkül. A kérdés tisztázása régi adósságunk.

⁵ *Tudományos Gyűjtemény* 1832. = *Magyar Hírmondó* 207.

⁶ *Tudományos Gyűjtemény* 1829. = *Magyar Hírmondó* 122.

⁷ *Tudományos Gyűjtemény* 1829. = *Magyar Hírmondó* 146–147.

indítékai voltak. Másfelől az erdélyi református orgonák legális építésére utat nyitó bögozi zsinat (1761)⁸ után három esztendővel a Református Kollégium diák-sága Debrecenben is használt már egy kis négy- vagy ötregiszteres pozitívot,⁹ amely Csokonai egyik versébe is megtalálta az utat.¹⁰ 1830-ban pedig az új, klasszicizáló épületszárnyon, az Oratoriumban egymanuálos-pedálos hangszer épült.¹¹ A kollégiumi nevelés eme előzményei szintén módosították a nézete-
ket, végül természetesen fogadta a gyülekezet, a lelkészi karral együtt, hogy a magyar református templomban orgonával zeng a genfi zsoltár.

Nem Deutschmann teljes tervének vizsgálatára és minősítésére törekszem, hanem egy más jellegű és kényesebb megközelítéssel vallatom a háttérben ismeretlenül és ráfigyelés nélkül is ható mesterségbeli, valamint eszmei áramlatokat. Beleszokás, korszellem és számos néven sem nevezhető összefüggés sugallja elutasításainkat és ragaszkodásainkat, melyeket valójában nem is tudunk megmagyarázni, s melyeket nem is szoktuk elemezni, ehelyett inkább például tekintélyekre (hitelvekre) hivatkozunk. Ilyen természetű adalékok bontják ki azokat a jelképszerű normákat, amelyek egyes állásfoglalások és megközelítések százados továbbélését, illetve a korábbi értékek hihetetlen elhanyagolását vagy semmibevevését némiképpen megokolják. Az egész kérdéscsoport ebben az áttekintésben összefonódik a hazai reformátusság és a klasszicizmus szimbiózisával is. A hazai reformátusság mintegy nemzeti építőstílusává avatta a klasszicizmust. (Legékeesebb együttese hazánkban e stílusnak Debrecen Kálvinról elnevezett terén a Nagytemplom, a Református Kollégium és az egyházkerületi hivatalok épületei.) Akarva sem találhattak volna ide illőbb orgona-építőt, mint a korabeli bécsi klasszicizmus tipikus képviselőjét. Ez azonban nem volt tudatos, és az örökséget már három évtized múltával átszabta a zenei romantika kevésbé rangos orgonát alkotó hazai mestere.

E háttér ismeretében felvetődik a kérdés, hogy vajon kellett volna-e hátpozitívot építenie, vagy Deutschmann hátpozitív művét rekonstruálnia a napjainkban elkészült orgona tervezőjének és készítőjének?

(1) Hátpozitív

Johann Jacob Deutschmann (1795. június 25. — 1853. március 11.; a hajdani Matzleinsdorf [a mai bécsi Waldmüllerpark] temetőjében nyugszik, sírköve megmaradt),¹² az elismert bécsi mester a következő diszpozíció szerint építette

⁸ Az erdélyi reformátusok orgonaállítási tevékenységének legutóbbi összegzését ld. Dávid István: *Műemlék orgonák Erdélyben*. Kolozsvár-Budapest 1996. 20.

⁹ *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest 1988. 774.

¹⁰ Elemezte Karasszon Dezső: „Csokonai kántustörténeti fontosságú költeménye ...”, *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője*. 1982/83–1983/84. 117–122.

¹¹ „A debreceni Oratorium első orgonája”, *Magyar Egyházzene* III (1995/1996) 463–466.

¹² A család több tagja működött a Császárvárosban, a szintén neves Ullmann családdal is rokonságban voltak. Vö. Hans Heiling: „Die Orgelbauerfamilie Deutschmann”, *Singende Kirche* 1986. 8–10.

meg a szószék átellenében, a déli karzat párkányába illesztett művet, amely fölött klasszicista urna¹³ díszelgett:

[Metallgedackt]	8'	Fugara	8'	<i>Aelodicon</i> 8'
Principal	4'	[Gedackt] Flöte	4'	[=harmóniumsíp
Octava	2'	Spitzflöte	4'	a játszóasztalban]
Mixtura	3× [1']			

A regiszternevek közül nem mindegyik eredeti. Az eredeti tervben választott megnevezés Copula 8' és Flöte 4'.¹⁴ Amint tudjuk, ez a hagyományos *Flauta maior et minor* páros, egy nyolclábás fődött és egy négylábás nyitott vagy régebben fődött faflótapár (luc-, erdei-, jegenyé- és vörösfenyőt, tölgyet, ritkábban körtefát, diófát, puszpángot vagy gesztenyefát választott az építő). Végül azonban egyetlen fából készült sípsor sem állott a hátpozitív szelládáján. Valamennyi szászországi orgonafémből készült, amelyet a Deutschmann által ajánlott angliai cin helyett a helybéli ötvös szakvéleménye alapján a bizottság választott (az igaz, hogy a sípok minősége a jó mestermunkától és intonálástól függ, a drágább ón nem garancia).¹⁵ Ez a két, szögletes zárójel között látható regiszternév magyarázata.

Régebben általánosan azt vélték, hogy a hátpozitív funkciójához a keményfából (tölgyből, vörösfenyőből) készült fődött jobban illik (puhasága és tömör,

E szerző a családra vonatkozó értesüléseit a még élő leszármazottak útján szerezte. (Alább röviden hivatkozom rá: Heiling + lapszám). Lásd még Günter Lade: *Orgeln in Wien*. Wien 1990. (Alább röviden utalok rá: Lade + lapszám.) A kötet kölcsönzését itt is köszönöm Enyedi Pálnak. Otmar Gergelyi — Karl Wurm: *Historické organy na Slovensku. Historische Orgeln in der Slowakei*. Bratislava 1982. (G—W '82 + lapszám rövidítéssel hivatkozom rá. A kötet kölcsönzését ifj. Fekete Károlynak köszönöm.) Otmar Gergelyi — Karl Wurm: „Historische Orgeln und Gehäuse in der Ostslowakei“, *Acta Organologica* Bd 22. 1991. (G—W '91 + lapszám rövidítéssel hivatkozom rá. E közlemény használatát szintén Enyedi Pálnak köszönöm.)

¹³ Ez a tervrajzon és a leírásban sem található, de az átvételkor megjegyezték, hogy díszesebb urnát készített a mester, mint vállalta. Vö. Musza 15.

¹⁴ A pozitív hangképe az 1838-as második (megépült) terv, s a korábban, 1836. július 2-án készült első terv szerint:

1838	1836
Principal von 4. Fuß	Principal 8'
Fugara von 4. Fuß	Rohrflöte 8'
Spitzflöte von 4. Fuß	Quintatön 8'
Octave von 2. Fuß	Octave 4'
Mixtur 3 fach	Dulciana 4'
Flöte von 4. Fuß	Spitzflöte 4'
Copula von 8. Fuß gedeckt aus Holz	Quinte 3'
<i>Aelodicon</i> von 8. Fuß aus Metall	Super-Octave 2'
	Mixtur 6 fach
	<i>Vox humana</i> 8'

¹⁵ Musza 13–15.

alapozó hangzása miatt), így vallotta ezt kortársaival egyezően a Holzgedackt felől maga Johann Sebastian Bach 1707-ben.¹⁶

Debrecen egyháztanácsa egyidejűleg egy kisebb (huszonöt-változatos) tervezetet elutasított, a pozsonyi Karl Klöcknerét, aki a hátpozitívra kétsoros mixtúrát diszponált, valamint négylábás Fugara és Spitzflöte helyett nyolclábás Traversflöte változatot építtet volna.¹⁷

A kisorgona átalakításának története korán elkezdődött, mindjárt az építés folyamán. Az eredeti terven az átvevő bizottság igényei és a maga belátása szerint is változtatott az építő, így az említett fasípok helyett ércet, valamint a négylábás Fugara helyett nyolclábást készített (amelynek alsó oktávja fődött volt).¹⁸ Emlékezzünk arra, hogy a régi mesterek nem metszően élesen, inkább finom flótásan intonált, más ajakolású és nem is túlzottan szűkre menzurált regiszterére igaz az a megállapítás, hogy a nemesen hangzó vonós orgonaváltozatok nagyobb része 4'-as regiszterként építve érvényesül igazán. Mühlhausen említett orgonáján is Salicional 4' szólt a hátpozitívon. Ezzel összhangban a Hauptwerke, a Gemshorn helyére, Viola da Gamba 8' építése volt Bach kívánsága.¹⁹

¹⁶ „... Er von gutem Holze gemacht wird, viel besser als ein metallener Gedeckt klingen muß” — mondja Mühlhausen átépítendő orgonájával kapcsolatban. (A szakirodalomban sok helyt idézett szavak Bach memorandumából valók, vö. például Hermann Keller: *Die Orgelwerke Bachs*. Leipzig 1948. 17.) A hétregiszteres Brustpositív alapja Stillgedackt 8'.

Johann Matthias Schmahl 1779-ben, a karlsruhei Schloßkirche orgonájának építésekor így vélekedett: „das Grob bedeckt habe mit fleis von Holtz bestimt weilen Gedeckte flöt stimmen immer beßer von Holtz sind.” — idézi Bernd Sulzmann: „Mitteilungen über das Wirken schwäbischer Orgelmacher in badischen Landen vom 16. bis 19. Jahrhundert”, in *Mundus organorum*. Berlin 1978. 341.

A későbbi vélekedés szerint a fémfődött jobb, ezt vallotta és oltotta tanítványaiba például Zalánfy Aladár. Mahrenholz nemzedéke is szívesebben diszponált Kupfergedecktet.

¹⁷ Karl Klöckner 1833–1873 között működött, Felvidéken, de Szatmárban is épített hangszereket, lásd G—W '82., 108. és Musza 10–11. A Musza által idézett levéltári forrásokat, főként a háborús dúlás következtében szétszóródott és károsodott állományrészekben, többször átrendezték. Az eredeti levelet eddig nem sikerült megtalálnom. A Musza által közölt diszpozíció alapján Klöckner a 25 regiszteres orgonába a következő pozitívot tervezte:

Copula	8'	Octav	2'
Travers	8'	Mixtur	2 fach
Principal	4'	<i>Aelodicon</i>	8'
Flöten	4'		

¹⁸ Musza 14. — Az eredeti tervet eddig nem találtam meg, az átvevőktől idézem ezeket a sorokat, lásd alább.

¹⁹ „So daß mit dem im Rückpositiv vorhandenen Salicional 4' admirabel concordieren wird.” — A régebbi erdélyi orgonák között szintén található olyan, ahol az egyetlen vonós *Salicional* 4' vagy *Salicet* 4': Beszterce (1785), Csíkborzsova (1861), Mártonhegy (1811), Nagyszeben (1673), Torboszló (18??); *Dulcian* 4': Deményháza (1877), Torda (1822); *Fugara* 4': Segesvár (1858); és *Fugara* 2': Nagyszeben (1811 előtt); ld. Dávid István 8. jegyzetben idézett műve megfelelő helyeit.

A harmóniumregiszter 1840 táján terjedt el nálunk is, a romantikus nyelv-változatokkal együtt, bécsi mesterek által.²⁰ Egy évtizeddel később Szotyori Nagy Károlynak, a Nagytemplom orgonásának fia *fiszharmonikán*, a harmónium elfeledett rokonhangszerén játszva a hangversenyérettel ismerkedő helybeli notabilitások csodálkozását váltotta ki.²¹ Bécs orgonaépítészetében divatja volt ennek, így a Karlskirche orgonájába is épült 1847-ben „Phys-Harmonica”, s több helyen építették ezt az átcsapó harmóniumnyelvsort a játszóasztalba. Maga Jacob Deutschmann többek között 1845-ben, a bécsi Szent Mihály-templom 1714-ből származó hangszerének átépítésekor készítette.²² A harmónium nyelv-sípsor használatát a liturgikus zenében főként a bűnbánati és gyászdíokban valamint érzelmes úrfelmutatási pillanatokban találták alkalmasnak.²³ A magasztos boltívek alatt a harmóniumnyelv hangja nem versenghetett a barokk orgonák mellművén ékeskedő regálokéval, még kevésbé a hátpozitívon szokásos Schalmey vagy Krummhorn éneklő cantus firmusával. Nem is ezt kívánta az egykori közízlés, hanem éteri hangulatok kifejeződését. Kaptak rajta, ellenben a mi orgonamozgalom utáni ízlésünk tudattalanul is olyan —főleg északnémet— eszményeket kérne számon a klasszicista, sőt a romantikus hangszeren, amelyeket az akkori zenészek és orgonaépítők nem vallottak.

Az orgonát később átformáló emez ízlésbeli különbözőzés társa annak az ízlés-és nézőpontváltásnak, amely már a fafödött és a fémfödött közötti választásban is megnyilatkozott. De megmutatkozott ez az orgonaház külsején is, habár már a koraromantikus korszak hangszereinek látványa és belső elrendezése között sem volt annyira szoros kapcsolat, mint a korábbi időkben. Érinti a változás kiváltképpen a hátpozitív funkcióját. A térbeli elkülönülés a Nagytemplom hatalmas boltozatai alatt ma is érvényesülne, megkívánható (vagy bizonyos eszmei beállítottság szerint elvárando) volna. Egykor az istentiszteleti muzsikálásban a *recitativo* kíséretét is a hátpozitívra bízták. Az orgonás a hátul beépített billentyűzeten kísérte a mellette áriát éneklő szolistát. Az

²⁰ Harmóniumregisztert Hódmezővásárhely református templomában is épített egy évvel később id. Kováts István (Szigeti Kilián: *Régi magyar orgonák. Szeged.* Bp. 1982. 92.), illetve Kober korábbi pécsi orgonájának átépítésekor Franz Focht, aki zágrábi orgonáján is megépítette azt (Szigeti Kilián: *Régi magyar orgonák. Pécs.* Bp. 1979. 65. és 70.). Gyakori, hogy e regisztert *Aelodikon* alakban írják, Focht *Elogicum*, Kováts pedig *Echologyicum* torzítással. Kiszél játszóasztalán a regiszterfelirat: *Aelicon*. Harmóniumszerű hangszer volt F. Sturm és B. Eschenbach találmánya [1820. táján] *Aelodicon* néven, és hasonló hangszert *Aeolina* névvel is jelöltek. A *Physharmonica* feltalálója pedig A. Haeckl (1818), de átcsapó nyelveket már 1780 tájától épített Kirschnigk (ld. pl. Brockhaus—Riemann: *Zenei lexikon* II. Bp. 1984. 136–137., „harmónium” címszó). — Múlt századi erdélyi orgonákon is épült harmóniumregiszter: Bánffyhunyadi (1874), Gyergyószentmiklós (1884), Szinérváralja (1878), Zsiberek (1877), Kolozsvár, Szent Péter-templom (1874); vö. Dávid István 8. jegyzetben idézett műve megfelelő helyeit.

²¹ *A debreceni zenede története. 1862–1912.* Szerk. Drumár János. Debrecen. 1913. 223.

²² Sonnholtz 1743-ban itt helyezte el a kétoldalt épült Hauptwerk mögé a korábbi Rückpositiv kettéosztott szelládait; vö. Lade 35–36.

²³ „... Gefühlsvolle Elevationsmusiken [...] Buß- und Trauerzeiten des Kirchenjahres [...] in denen die Orgel aus liturgischen Gründen eigentlich schweigen sollte.” Lade 15.

orgonakorál művészete, műfajai és a gyülekezeti éneklés kísérete szintén szorosan kapcsolódott a tisztázott funkciójú művek, s így a hátpozitív meglétéhez, szokásos regisztereikhez. Nálunk azonban Deutschmann (majd még inkább Kiszél) orgonája a dalárdák korában épült, a Nagytemplom karzatán nem szóltak meg kantáták és oratóriumok, legfeljebb egy-egy korál, oratóriumrészlet.²⁴ Énekkar kíséretére —continuo-manuálként— a romantikus ízlésű hangszerek II., középső vagy mellékmanuálja volt használatos. Szotyori Nagy Károly idején, amint ezt korálkönyve szemlélteti, a századunk elején joggal tilalmazott sorközjáték még divatozott, a kisebbik manuálmű (majd utóda) ennek megszólaltatására is alkalmas volt.²⁵ A hátpozitív helyét nemcsak Debrecenben deszkázták be.²⁶ Ahol a múlt század derekától új református orgonát építettek, igen kevés kivétellel csak a párkányba épített (gyakran egymanuális) játszóasztal dekorációjául alkalmazták a hátpozitív néma homlokzatát, valószínűs, hangzó hátpozitívnek se híre, se hamva.²⁷ Ez a formai és eszmei stílusváltás, amely nálunk később lett uralkodó és hatása elhúzódott, a bécsi orgonaépítészetben is végigsöpört. Ebben az összefüggésben ígéretes áttekinteniünk az orgonaépítőnek és családjának működését, és sorba vennünk jelenleg ismeretes orgonáinak javát.

(2) A klasszicizmus és a Deutschmann-család

Csaknem félezer éves folyamatra tekintett már vissza akkoriban a bécsi orgonaépítészet, amikor a Deutschmann-család (és a velük rokonságban lévő Ullmannok) működése megkezdődött. 1334-től fogva maradtak feljegyzések Bécs templomaiban (Stephansdom, Michaelerkirche stb.) orgonákról és orgonák építéséről. Mai napig szép számmal megmaradtak XVIII. századi barokk orgonaházak, amelyekben regiszterek, sípsorok vagy akár egész művek szólnak változatlanul a XVII. (kiszérv még a XVI.) század óta. Az orgonák többségét azonban a változó igények és ízlések miatt időről időre kíméletlenül alakították, módosították, bővítették vagy teljesen átépítették. Egészen századunk közepéig nem igyekeztek megőrizni változatlan emlékként sem hangszert, sem eszményt. A Deutschmann-család tagjai is ezt tették, és az ő alkotásaikkal is így bántak utódaik.

²⁴ Alkalmi vegyeskar orgonakísérettel 1871-ben szóló először a Nagytemplom karzatán.

²⁵ Korálkönyve 1846-ban jelent meg először. Ld. Csomasz Tóth Kálmán: „Korálkönyveink száz éves története”, *Egyháztörténet*. 1959. 242–267. A Ravasz féle *Ágenda* (Bp. 1927.) és *Istentiszteleti rendtartás* (Bp. 1930.) kimondja a sorközjáték tilalmát; a XVIII–XIX. századi ízlés ekkor még tovább élt (Bach számára az interlúdium még adottság volt).

²⁶ A helye ma is jól kivehető. Musza 21.

²⁷ Egymanuális orgonákra gondolok elsősorban, bár kétmanuális (redőnyműves) tucatorgonák között is akad, amelyeknek a hátpozitív formáit utánzó játszóasztalát a karzat párkányára vagy korlátjába illesztették. Külön tanulmányt érdemelnének a kivételek, ahol hangzó hátpozitívot őriztek meg, különösképpen, ha új orgonába építettek. (Vö. Marian Mayer: „Az orgonaépítés története Szlovákiában II.”, *Magyar Egyházzene* I [1993/1994] 343–352., különösen 352. [a szerk.]

A XIX. század közepétől egyeduralkodó romantikus nézetek még csak mérsékelten szabályozták a Deutschmann-család szándékait; eszményekben, formákban és diszpozícióban ők még a klasszicizmus képviselői voltak, amint ezt alábbi, megépült hangszereik szemléltetik.

A Deutschmann-család Lausitzból vándorolt Bécsbe. Johann Friedrich Deutschmann (1757?–1826) a család legismertebb tagja. Az ő működéséről többet tudunk, mint a család többi tagjáról. A Császárvárosban s a Szepességben (a mai Szlovákia keleti felében) is maradtak meg orgonái az 1808–1825 közötti évekből. 1800. február 22-én halt meg Johann Wimola (Výmola) bécsi mester, az ő műhelyét vette át Friedrich Deutschmann. Unokaöccse, Johann Jacob (aki eredetileg molnárius volt) tőle tanulhatta az orgonaépítő-mesterséget. Friedrich fiai közül az ifjabbik Vinzenz valószínűleg Jacob mellett tanult és munkatársa volt, de korán, 1838-ban meghalt. Jacob fia, Jacob Georg az orgonaművészséghez is értett, de mégis zongorakészítő lett, nem folytatta apja munkásságát; sokat utazott, Amerikában is járt. (Peter Titz jeleskedett a műhelyben, de ő sem orgonaépítőként.) Bizonytalan a család valamelyik Josef nevű tagjának működése, holott az ő *Physharmonica* regiszterének kópiáját építették vissza az egyik bécsi orgonába, amelyet korábban eltávolítottak.²⁸

Az alábbiak megokolják, hogy a Deutschmann-család magyarországi működése feltárást és summázást érdemel, folytatva Szigeti Kilián sorozatát. Alkotásaik sorsa a hazai kisebb orgonákéval közös, és többrétű. Magyarországi műveik sorában a Nagytemplom hangszerét, annak is a csupán harminc esztendeig (1838–1868-ig) használt hátpozitívját megfontoltabban értékelhetjük az új orgona történeti hátterének e vázlatos áttekintése által.

(a) Johann Friedrich Deutschmann működése és hangszerei

1808-ban épült Friedrich Deutschmann első ismert hangszere Bécsben (Lutherische Stadtkirche), amely új orgona volt (feltehetően Johann Georg Albrechtsbergertől való a diszpozíciója), s amely nem hátpozitívra és főműre tagolódtott, hanem a 9 regiszteres főművel együtt a főszekrényben volt a mixtúrátlan, 5 regiszteres pozitív (1965 óta Walcker új hangszere van a régi szekrényben).²⁹

Hauptwerk (C-d³)

Principal	8'	Quint	2 ² / ₃ '
Flauto [fa]	8'	Superoctave	2'
Viola di Gamba	8'	Mixtur	4 × [1 ¹ / ₃ ']
Octave	4'	<i>Fagott</i> [fatölcséres]	8'
Fugara	4'	manuálkopula	

²⁸ Heiling 8. Joseph Seyberth 1847-ben épült ezen orgonáját (Karlskirche) 1989-ben Gerhard Hradetzky restaurálta, a *Physharmonika* mintájával Joseph Deutschmann 1840 körül épült, de közelebről meg nem nevezett orgonájának harmóniumregisztere szolgált, vö. Lade 136 (fotóval).

²⁹ Heiling 8. Lade 117–118. (két képpel: az orgonaház megoldása tipikus, három mezőre tagolt síkhomlokzat, 9+12+9 síppal, kétoldalt a nagyobb sípok fölött klasszicista urna).

Positiv (C-d³)

Koppelflöte [fa]	8'
Principal	4'
Dulciana	4'
Octave	2'
Vox humana	8'
Tremulant	

Pedal (C-c¹)

Subbaß [fa]	16'
Principalbaß	8'
Octavbaß [fa]	8'
Violon [fa]	8'
Trompetenbaß	
[fatölcséres]	16'
Posaune [fatölcséres]	8'

1816-ban Bécs-Potzleinsdorf Szent Egyed-templomának készített egy kis hátljátós, barokk/empire átmeneti alakú pozitívot (Brüstungswerk), amelyhez a későbbi változtatások során egy egyregiszteres pedált is építettek. Az egyes sípsorok módosítása és a pneumatizáláskor feltételezhetően elvégzett átalakítások ellenére az 1967-

ben helyreállított (ismét mechanikus) hangszer diszpozíciója valószínűleg eredeti.³⁰ Az ismert többi mű vonalába hibátlanul illeszkedik.

A Lutherische Stadtkirche orgonája.

Manual

Coppel	8'	Oktave	2'
Prinzipal	4'	Quinte	1 ¹ / ₃ '
Flöte	4'	Mixtur	3 × 1'

Pedal

Subbaß 16'

Friedrich Deutschmann a Szent Orsolya-templom számára 1820-ban építette az alábbi hangszert, amely mindmáig megvan. 1963 óta a Lajta menti Katzelsdorf Szent Lőrinc-templomában szól. A játszóasztal címkéjének felirata: „Friedrich Deutschmann, Bürger und Orgelbauer, Wien, den 20. August 1820.”³¹

³⁰ Heiling 9.

³¹ Az áthelyezést végző bécsi Kauffmann-cég a pedál önálló regiszterhúzó nélküli, tehát állandóan és mindegyik regiszterrel szóló Violonbaß 8' változata helyett Violon 16' regisztert épített,

E hangszer külseje is klasszicista formákat követ, habár főműve még pontosan tükrözi a későbarokk indíttatásokat. Amint ez e tájon leginkább szokásos, a karzat közepén mellvédbe épített pozitív mellett kétoldalt — az orgonakarzat fölötti ablakot szabadon hagyva — helyezkedik el a főmű és a pedálmű szekrénye:

<i>Hauptwerk</i> (C-f ³)	<i>Rückpositiv</i> (C-f ³)	<i>Pedal</i> (C-a ^o , rövid mélyoktáv)
Prinzipal 8'	Coppel 8'	Subbaß 16'
Coppel Maior 8'	Fugara 8'	Prinzipal 8'
Viola 8'	Prinzipal 4'	Oktavbaß 8'
Oktav 4'	Flöte 4'	Violonbaß 8'
Coppel Minor 4'	Oktav 2'	Superoktav 4'
Quinte 2 ² / ₃ '		
Superoktav 2'		
Mixtur 3× 2'		
csúszókopula		

vö. Heiling 9. Egykori homlokzatának részlete, még a St. Ursula karzatáról készült fotó alapján, három síkmezőre tagolt hátpozitívot mutat, a két szélső síkmező fölött a klasszicista urnával — a nagyorgona szekrénye bizonyonnan azonos formálású volt, ld. Lade 230.

Két hangszerről tudunk, amelyeket Friedrich Deutschmann 1821-ben épített. Az egyikről alig maradt fenn adat. A Szent József-plébániatemplomban állót (St. Josef zu Margareten) szintén átépítették 1920-ban, ám a XIX. század végi valószínű diszpozíciót ismerjük, s ez jórészt eredeti lehet. Az orgonaházat 1987-ben Hradetzky meghagyta; a háromszor hármass mezők közül a hátpozitív két szélső, valamint a két részre osztott nagyorgonaház egy-egy belső sípmezője előre ívelő, domború — valamennyi urnákkal díszített.³²

<i>Hauptwerk</i>		<i>Rückpositiv</i>	<i>Pedal</i>		
Prinzipal	8'	Copula	8'	Subbaß	16'
Baßflöte	8'	Prinzipal	4'	Prinzipal	8'
Viola	8'	Flöte	4'	Oktavbaß	8'
Salizional	8'	Oktav	2'	Quintbaß	5 1/3'
Oktav	4'			Oktav	4'
Dulziana	4'				
Superoktav	2'				
Mixtur	4 × 1 1/3'				

A korábbi példák alapján valószínűbb, hogy nem két vonós (Salizional és Viola), hanem csak az egyik épült meg eredetileg, s a másik helyén pedig Quint 2²/3' szólhatott, amely a dokumentálható állapotban már hiányzott a főműről (Hradetzky pótolta).

Hazánk zenetörténetében, általában a művelődéstörténetben különleges helye volt a felvidéki városoknak, különösen a bányavárosoknak. Ezen a területen a protestánsok hamar megvetették a lábukat, s az evangélikusok megtartották az orgona istentiszteleti használatát. Tehát a reformáció ellenére folyamatosan új orgonákat is építettek. Friedrich Deutschmann legjelentősebb orgonái a Szepességben épültek, közülük a következők ismereteseek: Hollólmnic, Igló, Kisszeben, Mateóc evangélikus templomainak orgonái.

Hollólmnic (Hollomnitz, a mai Holumnica) számára egymanuális hangszert épített 1820 táján. (A hangterjedelem közlését általában elhagyom, egyéb műszaki részletekkel együtt nem volt céлом minden adat monografikus teljességű közlése, amelyeket nem is mindenütt gyűjthettem össze. Jacob Deutschmann főként 54 manuál- s 24 pedálbillentyűt és hangot épített.)

<i>Manual, C-c³, 49 hang</i>		<i>Pedal, C-a⁰, 12 hang</i>			
Portunal Flaut	8'	Quint	2 ² /3'	Subbass	16'
Gedeckt Flaut	8'	Super Octav	2'	Violon	8'
Principal	4'	Mixtur	3 × 2'		
Flaut	4'				

³² Lade 120–122.; a 123. lapon az új diszpozíció jelölje a megtartott régi változatokat.

Friedrich Deutschmann 1823–1824-ben Mateóc (Matzdorf, a mai Matejovce) evangélikus templomába készítette a következő, máig megőrzött kétmanuális orgonát, amelyet még 1804-ben Michael Podkonický vállalt el és tervezett meg, ám halálakor, 1816-ban, csupán néhány regisztert hagyott hátra. Deutschmann a tervezetet ekként módosította:

<i>Hauptwerk</i>		<i>Positiv</i>		<i>Pedal</i>	
Principal	8'	Flauta major	8'	Suppas	16'
Portunalflauta'	8'	(Coppel 8')		Violonpas	8'
(Bordun 8')		Principal	4'	(Octavbaß 8')	
Violagampa	8'	Flauta minor	4'	Principalpas	8'
Flauta travers	4'	Octav	2'		
(Flauta 4')					
Octava	4'				
Dulciana	4'				
Quint	3'				
Fugara	2'				
Octav	2'				
Mixtur	4× 2'				

A dőltbetűs nevek Deutschmann tervében olvashatóak, a zárójelesek azok az elnevezések, melyek végül a játékasztalra kerültek. A Fugara eredetileg bizonytalannal nem 4 lábás, ahogyan a szakirodalmi közlésben találjuk, mert Podkonický tervében is 2 lábás Angelica szerepelt.³³

Szintén 1823–1825-ben épült a kisszebeni (Zeben, a mai Sabinov) evangélikus templomban Deutschmann egymanuális hangszere:

<i>Manual</i> (C-f ³ , kromatikus)		<i>Pedal</i> (C-a ⁰ , rövid mélyoktáv)	
Copel [fa, fedett]	8'	Subbass	16'
Principal	4'	Oktavbass	8'
Flauta [fa, nyitott]	4'		
Quint	2 ² / ₃ '		
Octav	2'		
Mixtur	2× [1 ¹ / ₃ ' ?]		

1822–1823-ban Igló (Zipser Neudorf, a mai Spišská Nová Ves) evangélikus templomában is épített egy kétmanuális hangszert, amelyet azonban századunkban pneumatizáltak és kibővítettek.

Első pillantásra föltűnik, hogy Friedrich Deutschmann kétmanuális orgonáinak pozitívjairól a mixtúra kivétel nélkül hiányzik. Annak ellenére hiányzik, hogy a főmű a mindenkor szokásos hangkoronával épült meg, a pedál

³³ A szépeességi hangszerek adatait G—W '82 megjelölt lapjai és G—W '91., 13. skk. nyomán közlöm.

16'-4' regiszterei s a pozitív is jórészt tartalmazták a korábban szokásos principálkórus + földött-/flótakórus összeállítást; egyben a vonósok diszponálása csak mértékkel történik. A pedál *violonja* egyáltalán nem a később divatos szűk *cello*, hanem nyitott faflóta. Még e tekintetben sem romantikus, de már nem is barokk eszményeket követett tehát Johann Friedrich Deutschmann. A még mindig barokk nagyművek mellett még inkább szemünkbe ötlük az $1\frac{1}{3}'$ és $1'$ flóták vagy/és principálok hiánya. Hiszen egészen apró (négy- vagy ötregiszteres) pozitív is nehezen képzelhető el a javabarokk eszmények szerint $1\frac{1}{3}'$ aliquot, két- vagy háromsoros Cimbel/Scharff, vagy legalább $1'$, esetleg regál nélkül. Azaz, nem a főmű, hanem a kisebb művek előadási és liturgikus funkciója, és ettől függően a diszponálása és hangzása szemlélteti igazán a barokk és a romantika közötti átmeneti állapotot, amelyben a bécsi orgonaépítészet alkotott a XIX. század első felében. Miként folytatta ezt az irányzatot Friedrich Deutschmann unokaöccse, Jacob?

(b) Johann Jacob Deutschmann orgonái és működése

Munkásságát és alkotásait 1820 tájától követhetjük nyomon. A későbarokk hagyományokba nőtt bele, egyrészt örökölve a barokk külsőségeket, közöttük az orgona egyes műveinek elhelyezését, másrészt az újabb eszmei fuvallatok hatására tisztultabb, síkbelileg is nyugodt, cifrázatokat mellőző látványt kedvelt, unokabátyjához hasonlóan. Bécsben példaként ékeskedett egy XVII. századi orgonaszekerény tartózkodó barokk előtti (renaissance) harmóniájával. Itt a romantikus eszmény sem volt teljesen új, a neogót orgonakülsőnek is volt hagyománya. A legtöbb bővített vagy átépített „Brüstungsorgel” pedig lehetőséget kínált arra, hogy a közös orgonaház belsejében helyezték el a romantika által kívánt másik hangzásbeli végletet, a kedvesszavú vonósok pianóját, a jóval nagyobb főmű tömör mixturás-nyelves plénumának ellentétét.

Winden am Neusiedler (az egykori Sásony, Moson vm.) orgonáján 1819. december 6-án játszottak először. A hangszer megépítésén Jacob és unokaöccse, Vinzenz dolgozott. Az egymanuális hangszer építője lehetne barokk orgonaműves, ha azt tekintjük, hogy a mester a terven felül saját költségére és kedvére épített egy superquint regisztert. A mixtura fekvését valószínűleg később módosították (ma $2\frac{2}{3}'$).

<i>Manual</i>		<i>Pedal</i>	
Prinzipal	8'	Subbaß	16'
Gedackt	8'	Oktavbaß	8'
Oktave	4'		
Flöte	4'		
Quinte	$2\frac{2}{3}'$		
Oktave	2'		
Quinte	$1\frac{1}{3}'$		
Mixtur	3x [1'?		

Jacob Deutschmann mint a harmóniumsíporsó orgonabeli alkalmazásának egyik úttörője 1834-ben Günselsdorf templomában épített a billentyűzet alá egy ilyen regisztert (ma már hiányzik, a Quint helyére pedig Aeolina 4' került).³⁴ Ebben a korban a többi bécsi mester is alkalmazza az új találmányt. Az átsapó, kürtő nélküli nyelvsor nemcsak olcsóbb a regáloknál, ez a korabeli művészeti eszményekhez is illett. Physzharmonikát amúgy is készített házi muzsikálás céljára a Deutschmann-család.

<i>Manual</i>				<i>Pedal</i>	
Prinzipal	8'	Quinte	2 ² / ₃ '	Subbaß	16'
Coppel	8'	Oktave	2'	Oktavbaß	8'
Oktave	4'	Mixtur	3× 1 ¹ / ₃ '	Oktavbaß	4'
Dulciana	4'	<i>Harmónium-nyelvsíporsó</i>			

1820-ban a bécsi Augustinerkirche nyugati karzatán átépítette az 1730 tájáról származó huszonnégy-regiszteres, kétmanuálos orgonát, amelynek máig meglévő (1785-ben módosított) homlokzata neogót stíluselemeket tartalmaz (1976 óta új Rieger-hangszer szól benne).³⁵ Nem ez volt az egyetlen gótizáló homlokzat Bécsben. 1786-ból való neogót síkhomlokzatú s némileg módosítva mindmáig használt hangszer áll a minoriták templomában (Maria Schnee). 1815-ben Friedrich Deutschmann pótolta a XVIII. századi hangszer pozitívjának hiányzó fasípjait, s megerősítette a főmű mixturáját. 1826-ban pedig Jacob Deutschmann átépítette, s ugyancsak ő épített bele 1839-ben új fúvót. Később, 1847-ben sógora, Franz Ullmann dolgozott a hangszeren, s történhetek változtatások a múlt század végén is, de a XIX. század első felében állapota ilyen lehetett:³⁶

<i>Hauptwerk</i>		<i>Positiv</i>		<i>Pedal</i>	
Principal	8'	Principal	8'	Coppel	16'
Quintatön	8'	Coppel	8'	Violon	16'
Waldflöte	8'	Salicional	8'	Principal	8'
Octav	4'	Principal	4'	Octav	8'
Nachthorn	4'	Flöte	4'	Quint	5 ¹ / ₃ '
Rohrflöte	4'	Octav	2'	Cornett	3× [4' ?]
Quint	2 ² / ₃ '	Quint	1 ¹ / ₃ '		
Superoctave	2'	Super-octav	1'		
Mixtur	5× 2'				
Cymbale	2× [1' ?]				

³⁴ Heiling 10.

³⁵ Lade 86–88. (A zöld szekrényt fehérre festették, a pozitív sípjai a játszóasztalba kerültek, a pedáltornyokat a főművel egyesítő átépítés miatt pedig szükséges volt a stíluselemek módosítása).

³⁶ Lade 84. (Az 1784. évbéli neogót orgonaház két fotójával).

Jacob Deutschmann 1827-ben javította a ma is meglévő legrégebb bécsi orgonát, a ferencesek templomának kórusán máig megőrzött hangszert. Ez Hans Wökherl 1641. július 21-én aláírt szerződése alapján ilyen lehetett Jacob Deutschmann működése idején:

<i>Hauptwerk</i>		<i>Brustwerk</i>		<i>Pedal</i>	
Principal	8'	Coppel	8'	Subbaß	16'
Waldflöte	8'	Octav	4'	Octav	8'
Quintadena	8'	Spitzflöte	4'	Superoctav	4'
Principaloctav	4'	Superoctav	2'	Quint	2 ² / ₃ '
Kleingedackt	4'	Zymbel	3× 1'	Mixtur	4× 2'
Quint	2 ² / ₃ '	Krummhorn	8'	Octav Pufaun	8'
Superoctav	2'				
Mixtur	6× 1 ¹ / ₃ '				

„Jacob Deutschmann, Bürger in Wien, 1826.“ Ez a cégcímke olvasható Brandhof in Gollrad bei Mariazell kápolnájának pedáltalan pozitívján (amelynek diszpozíciója lehetne egy évszázaddal korábbi).

Quintadena	8'
Rohrflöte	8'
Prinzipal	4'
Dulciana	4'
Oktave	2'
Quinte	1 ¹ / ₃ '

Magyarországon is épült, majd átépült, s még megvan Jacob Deutschmann néhány orgonája a következő templomokban (részletes adataik feltáratlanok, alább csak kettőről közlök részleteket):³⁷

- 1830 – Budapest, Kálvin tér, református (teljesen átépítették)
- 1832 – Szügy, evangélikus (II/10)
- 1832 – Budapest, Alsó-Krisztinaváros, róm. kat. (tönkrement a háborúban)
- 1835 – Budapest, Terézváros, róm. kat. (átépítették)
- 1836 – Rajka, evangélikus (I/10)
- 1840 – Enying, róm. kat. (orgonaháza eredeti, teljesen átépítették)
- 1853 – Hidegség, róm. kat. (5 regiszteres pozitív)
- 1861 – Bakonyháza, róm. kat. (I/8, romos állapotú)

³⁷ Deutschmann magyarországi orgonáinak leírását Solymosi Ferenc szívességének köszönöm, aki kiírta számomra a Zenetudományi Intézet nyilvántartásában rendelkezésünkre álló adatokat. A főntiek a további kutatást érdemesnek mutatják. A részletek további tisztázását későbbi időre kellett halasztanom.

Bakonynána cégtáblája hitelesíti az építőt: „J. Deutschmann in Wien”. A teljes felújítást igénylő hangszer nem maradt meg eredeti állapotában, a századforduló előtt 9 regiszteresre bővítette (az eredeti Coppel 8’ mellé Bourdon 8’-ast épített?), s talán más változtatást is végzett rajta (Quint helyett új a Traversflöte?) valamelyik közeli mester (a soproni Müller Antal?). Ezért a változatok eredeti elnevezésére is csak következtethetünk.

Jacob Deutschmann legkésőbb épült magyarországi hangszerének mostani diszpozíciója a következő:

<i>Manual</i>		<i>Pedal</i>	
Bourdon	8’	Subbaß	16’
Flöte [Coppel?]	8’	Violonbaß	8’
Oktav	4’		
Flöte [Coppel?]	4’		
Flauta travers	4’		
Mixtur	2× 2’		
Physharmonica	8’		

A szügyi orgona (az önrekvirálás miatt horgannyal pótoltt homlokzati sípok kivételével) talán eredeti állapotában maradt meg, legutóbb Szunyi István javította és tisztította (1982) — az előzőek után mégsem mondhatjuk, hogy mindenben Jacob Deutschmann érintetlen hangszere. A harmadik 8’-as (Viola) megléte, és a 4’-as Copula, vagy a Deutschmann orgonákon tipikus Dulciana hiánya változtatásra utal. Megtalálható azonban máig az átcsapó Physharmonica nyelvsor, amelyet az ismeretes diszpozíciókból következtetve a családban csak Jacob Deutschmann épített, és amelyet később több orgonából eltávolítottak. Más ismert példát alig említhetünk, ahol külön manuálon, egyetlen regiszterként található.³⁸ Az orgona főművének ellenpontja itt tehát nem egy pozitív, hanem egy egyregiszteres harmónium.

<i>I. Manual</i>		<i>II. Manual</i>		<i>Pedal</i>	
Prinzipal	8’	<i>Harmonium</i>	8’	Subbaß	16’
Copula	8’			Violonbaß	8’
Viola	8’				
Octav	4’				
Quint	3’				
Octav	2’				
Mixtura	2× 2’				
[külön regiszterhuzony nélkül]					

³⁸ Lásd pl. Szalay Gyula orgonáját a Pest megyei Tök református templomában.

(c) Vinzenz Deutschmann orgonái és működése

A család utolsó orgonaműves tagjának a nevét csak néhány kisebb orgona örökíti meg. 1827-ben Enzersdorf plébániatemploma számára átalakított egy korábbi hangszert. Ez Mariabrunn (Hadersdorf-Weidlingau) zarándoktemplomának 1726-ból való egykori szentélyorgonája.³⁹ Játzsószekrénye oldalt volt, mert alternatim praxis és kóruskíséret céljára készült e valóságos javabarokk hangszer, amelynek biztonnyal módosította a szélládáját és kétregiszteres pedál-szélládát is hozzátoldott. Az eredeti mixtúrát valószínűleg később helyezték egy oktávval mélyebbre:⁴⁰

<i>Manual</i>		<i>Pedal</i>	
Gedackt	8'	Subbaß	16'
Prinzipal	4'	Oktavbaß	8'
Flöte	4'		
Quinte	2 ² / ₃ '		
Oktave	2'		
Oktave	1'		
Mixtur	2× [2'+1 ¹ / ₃ ']		

1834-ben a Lajta-menti Wilfleinsdorf (bei Bruck an der Leitha) plébániatemplomába készült orgonáján jelentősebb változtatások is történhettek.

<i>Manual</i>		<i>Pedal</i>	
Prinzipal	8'	Fugara	4'
Gedackt	8'	Quinte	2 ² / ₃ '
Oktave	4'	Mixtur	3× 1 ¹ / ₃ '
		Subbaß	16'
		Oktavbaß	8'

1837-ben Eckartsau plébániatemplomának klasszicista, s talán eredetileg kétmanuálosnak elgondolt orgonáját már nem készíthette el egészen, halála miatt apja sógora, Ullmann fejezte be, illetve egymanuálos állapotban hagyta felvállalt munkáját — ezt a játszóasztal cégcímkeje tudatja.⁴¹

<i>Manual</i>		<i>Pedal</i>	
Prinzipal	8'	Quinte	2 ² / ₃ '
Copula	8'	Oktave	2'
Oktave	4'	Mixtur	3× 2'
Dulciana	4'	Subbass	16'
		Oktavbaß	8'
		Oktavbaß	4'

³⁹ Valószínűleg a lebontást, átszállítást és módosítást ő maga végezte, esetleg családtagjai segítségével.

⁴⁰ Vö. Heiling: *i.m.*

⁴¹ „Verfertigt von Vinzenz Deutschmann im Jahr 1837, gestorben 1838. Franz Ullmann, Bürgerl. Orgelbauer, Laimgrube 132. in Wien.” Heiling 10.

1838 után a Deutschmann-család orgonaépítő műhelye az 1835-től már önállóan tevékenykedő Joseph Seyberth tulajdonába került, aki később maga is a jelentősebb osztrák mesterek sorába emelkedett.⁴²

Ilyen orgonaépítő hagyományokhoz és mesterségbeli szinthez kapcsolódnak a család egyéb magyarországi orgonái is. A kutatásnak itt még sok tennivalója volna, s nem reménytelen, hogy mind a részletekben, mind összegző látásunkban gyarapodhassunk az orgona hazai történetének ebben a szakaszában.

Mindezek után még egyszer pillantsunk vissza a debreceni orgonakarzat párkányára. Itt —ellentétben Jacob Deutschmann nagyobb (átépített) hangszereivel és nagybátyja szokásával— nem hiányzik a mixtúra. Ha a főntebbi hátteret és a megépítés idejét nem ismernénk, túlzás nélkül későbarokknak ítélnénk a Debrecenben megépített hátpozitív diszpozícióját. A pedál nélkül épült java-barokk pozitívok felépítése általában fődött 8' és 4', principál 2' és 1¹/₃'. A későbarokk ezen csak annyit változtatott, hogy quint helyett bő 1'-as principál volt az általános. A nagyorgona elé épült mű ugyanezt a vázat követte, és a kis egymanuálos-pedálos hangszerek is e képlet szerint épültek (lásd főntebb Jacob Deutschmann pozitívját 1826-ból).⁴³

Világítson rá erre a klasszicizmus mögött rejlő s ható barokk háttérre a kis- és közepes méretű, kétmanuálos orgonák néhány példája az északnémet hagyományból, amely alapján a mai új orgona eszmei alapvetése is tájékozódott. Ezekkel a példákkal összehasonlítva mutatkozik meg igazán, hogy bár a Deutschmann-család a sokkal tagoltabb és nagyobb német orgonákkal szemben —a bécsi hagyományoknak megfelelően— kevesebb nyelvregisztert és kevésbé súlyos mixturákat épít, azonban a vonósok divatjának és a „Grundtönigkeitei” eszményének sem hódol — az egyes művek egészében folytatják a XVII–XVIII. századi kisorgonák hagyományát.

Arp Schnitger egyik kisorgonája (1697, Strückhausen), néhány kisebb Brustwerk diszpozíciója, illetve egyik tanítványának legnagyobb hangszere legyen erre példánk! Schnitger legnagyobb hangszere 67 regiszteres, négymanuálos (Nicolaikirche, Hamburg),⁴⁴ emellett hatregiszteres pozitívától kezdve számos kisebb hangszert épített: húszregiszteres kétmanuál-pedálost, huszonhét-regiszteres három manuál-pedálost és nagyobbakat (1676 és 1718 között mintegy százhetven munkájáról tudunk). A kicsik közül való a következő példa:

⁴² Például a bécsi Karlskirche és a St. Oswald számára készült orgonája máig megvan. Lade 130–131., 134–137.

⁴³ A Szepességben vagy az ország más területein megmaradt kisorgonák számos példát kínálnak. A kétmanuálos klasszicista hangszerek zöme mixtúrátlan pozitívval épült, a Deutschmann-családban Jacob inkább hajlott a későbarokk eszmények folytatására. Méginkább igaz ez, ha Klöckner megemlített tervéhez hasonlítjuk Deutschmann negyvenregiszteres tervét, amelynek elemzése továbbkutatást igényel. Lásd főntebb a 17. jegyzetet.

⁴⁴ A Rückpositiv 13, a Hauptwerk 14, a Brustwerk 10, a Oberwerk 14, a Pedal pedig 16 regiszteres, ez mindösszesen 67 változat. 16' alapozású az első két mű, a másik két manuálon 4'-as Principal ill. Octav található. Vö. Gustav Fock: *Arp Schnitger und seine Schule. Ein Beitrag zur Geschichte des Orgelbaues im Nord- und Ostseeküstengebiet*. Kassel-Basel-Tours-London 1974. Röviden hivatkozom rá is. Fock 48.

<i>[Hauptwerk] Oberclavier</i>		<i>[Positiv] Unterclavier</i>		<i>Pedal</i>
Gedact	8'	Holzflöit	8'	(függesztett,
Principal	4'	Blockflöit	4'	saját sípsorai
Quinta	3'	Nasat	3'	nincsenek)
Octav	2'	Waldflöit	2'	
		Sesquialtera	2×	
		Mixtur	4× [1 ¹ / ₃ '?]	

Schnitger kicsiny hangszere (századunk elgondolásai felől megközelítve) gazdaságosan két manuálra bont egy principálkart és egy fuvolakart (mixturát is hozzáadva). A kisorgonák felőli megközelítés azért is hasznos, mert a múlt századi reformátusság templomaiban csak kisorgonák építésére számíthattak a gyülekezetek, és ennek liturgikus funkciója meglehetősen ritkán terjedt túl a gyülekezeti ének kíséretén. Az ilyen kiépített principálkar és a felhangjátékok erre különösen alkalmasak. Erőteljes gyülekezeti éneklés hangtömege fölött a tömör alapregiszterek nem hallhatók, a fényes és metsző felhangváltozatok átütőbbek, kihallatszanak. Az egymanuálos kisorgonákat pedig azért is becsülünk kell, mert voltaképpen a romantika előtti orgonairodalom igen jelentős hányada stílusosan megszólaltatható ezeken.⁴⁵ A Deutschmann-család tevékenységének zenei hátteréhez az is hozzátartozik, hogy a nem mindenkor protestánsbarát császárváros nem volt hazája a protestáns istentiszteleti műfajoknak, azaz a korálművészetnek, amely az északnémet orgona sajátosságait mindenben meghatározta. A XIX. század magyarországi protestantizmusa már nem az északnémet gyakorlathoz kötődött, de eszményei azzal az új iránnyal sem azonosultak, amely a zongoravirtuózok eljövendő hangszerének tekintette a romantikus nagyorgonát. A gyülekezet istentiszteleti éneklésének változatlan fontossága miatt a klasszicista orgonaeszmény találkozott a protestáns templomi igényekkel.

Schnitger orgonáinak kisebb mellművei közül három⁴⁶ szemléltesse a rokonságot és az egyidejű inkongruenciát a Deutschmann korabeli gyakorlattal (főként a Brüstungsorgel egymás fölé épített Unterpositiv + Hauptwerk típusával).

Stettin, 1700		Lüdingworth, 1682		Jork, 1682	
Fleute douce	8'	Gedacktes	4'	Regal	8'
Praestant	4'	Octave	2'	Gedact	4'
Block-Flöt	4'	Quintflöit	[1 ¹ / ₃ ']	Octave	2'
Wald-Flöte	2'	Scharff	3× [1'']		
Super-Octava	1'	Regal	8'		
Scharf	3× [2 ² / ₃ '?]				
Hautbois	8'				
Krumhorn	8'				

⁴⁵ Hans Klotz: „Buxtehude, Couperin und Bach auf der enimanualigen Orgel“, in *Mundus organorum*. Berlin 1978. 205–211.

⁴⁶ Fock 174., 32., 38.

Gottfried Fritzsche egyik tanítványa, Tobias Brunner tipikus kisorgonája (1642, Tellingstedt) mutatja, hogy az északi barokk eszmény a mixturát és a nyelvregisztert ilyen méretű és pedálregiszter nélkül épült hangszerhez is természetesen vélték.⁴⁷ Pedálja a kor stílusában készült 1937-ben. Akkor már a régi hangszerek becslése kialakult, és állandó átépítések helyett a történelmi értékeket igyekeztek visszaállítani, illetve szükség szerint stílusosan kiegészíteni. Bécs orgonaépítészete csak egy évtizeddel később követett ilyen példát, hazánkban pedig csak több évtizedes késéssel szólhatunk ilyen elvekről és gyakorlatról.

<i>Hauptwerk</i>		<i>Rückpositiv</i>		<i>Pedal</i>	
Prinzipal	8'	Quintadena	8'	Subbaß	16'
Gedackt	8'	Prinzipal	4'	Principal	8'
Oktave	4'	Gemshorn	2'	Oktave	4'
Rohrflöte	4'	Sesquialtera	2×	Posaune	16'
Oktave	2'	Scharf	5×		
Mixtur	5×	Harfenregal	8'		
Trompete	8'				

Megóvás és restaurálás 1868 és 1968 között Debrecenben sem volt eszmény és gyakorlat. 1970 táján érvényesültek először azok az eszmék is, amelyekre a főntebbi barokk szemelvények utalnak. Most emez előretekinés és visszatekinés után térünk vissza a Jacob Deutschmann orgonájának 1868. évi átalakításához.

(Folytatjuk)

⁴⁷ Gottfried Fritzsche (1578–1638), északnémet orgonaépítő, a Schnitger előtti második nemzedék kiemelkedő mestere. Brunner orgonájának hangképét közli: Fock 158.